

А. С. Русяєва, Г. О. Станиціна

САКРАЛЬНІ ГРАФІТИ З РОЗКОПОК В. В. ЛАПІНА В БОРИСФЕНІ

Стисло розглянуто окремі сакральні графіти та показано перспективність науково-обґрунтованого вивчення всієї колекції написів із розкопок В. В. Лапіна в контексті з апсидним храмом і святилищами в Борисфені.

Ключові слова: Борисфен, Березань, графіти, культу божеств, Аполлон Іетрос і Дельфіній, Ахілл, Афродіта, святилища, апсидний храм.

Давньогрецькі сакральні графіти відносять до однієї з категорій малої епіграфіки і зафіксовані в усіх північнопонтійських полісах, найбільшою мірою, звісно, у теменосах і деяких святилищах. Вони становлять важливе джерело для дослідження культів божеств і загалом релігійних уявлень еллінів. Саме завдяки графіті часто вдається встановити імена богів і богинь, достовірність належності святилищ певним божествам, характер вшановування їх і систему ритуалів, відносну хронологію появи окремих культів в апоїкіях тощо. За публікаціями, серед сакральних графіті з Ольвії та Борисфена визначено такі основні варіанти: 1) присвяти різним божествам; 2) написи про власність божества або маркування посуду в святилищах; 3) графіті магичного змісту і відповідною символікою; 4) листи культового характеру; 5) ритуальні написи (див. з літературою: Русяєва 1987, с. 140—148; 2010). Зважаючи на значну кількість сакральних графіті з розкопок В. В. Лапіна, стисло зупинимось тільки на двох перших варіантах, зокрема тому, що жодне з них навіть не згадувалось у контексті з будь-якими відкритими ним культовими спорудами у Борисфені¹.

1. Принагідно вкажемо, що В. В. Лапін, як і його попередники і сучасники, використовував різні на-

© А. С. РУСЯЄВА, Г. О. СТАНИЦІНА, 2018

Та, перш ніж перейти до розгляду графіті, варто зупинитися на археологічних дослідженнях В. В. Лапіна в Борисфені, в результаті яких і було накопичено значну кількість різноманітних типів графіті, а також висвітлити історію вивчення їх і особистого ставлення до них автора розкопок. Немає сумніву, що Володимир Васильович Лапін, якому 30 січня 2018 р. виповнилося 90 років, був одним з найвідоміших дослідників Борисфена у минулому столітті. Під його керівництвом у 1960—1980 рр. здійснено планомірні археологічні розкопки на східному березі сучасного о. Березань (розкоп «О» — «Основний»), які дали найважливіші матеріали для подальшого вивчення історії та культури Борисфена на різних етапах його існування (Назаров 1997).

Загалом за 20 років тут розкопано площу близько 3400 м², на якій відкрито численні і різноманітні будівельні залишки переважно VI—V ст. до н. е. та накопичено величезну кількість речових знахідок, які зберігаються у Наукових фондах і меншою мірою в Археологічному музеї ІА НАН України. Як і при до-

зві стосовно найранішої давньогрецької апоїкії, відкритої на о. Березань: Березанське поселення, поселення на о. Березань, поселення Березань, просто Березань, емпорій Березань тощо (Лапін 1961; 1966, с. 86—147; 1967; 1968; 1978; Лапін 1972). Тільки в останнє півстоліття в науковій дослідженні найчастіше вводиться назва Борисфен, яка, щоправда, поєднується з невід’ємними для точнішої його локалізації наведеними найменуваннями. Отже, враховуючи наведені дані та порівняння, в цій статті переважно буде вживатися назва Борисфен і при розгляді графіті з розкопок В. В. Лапіна, хоча в його роботах вона відсутня.

слідженнях інших давньогрецьких пам'яток, основну масу становлять довізні керамічні матеріали з багатьох античних міст. Однак саме Борисфен виділяється з-поміж них найбільшою кількістю пізньоархаїчної східногрецької кераміки. Зрідка на уламках різного, головним чином столового посуду, є й графіті, продрапані найчастіше металевим стилосом з гострим вістряма різними за віком, освітою та вмінням писати мешканцями Борисфена.

У перші роки своїх розкопок В. В. Лапін висвітлював їхні результати в коротких публікаціях, де значну увагу приділяв стратиграфії та визначенню хронології культурних нашарувань архаїчного, класичного, елліністичного і римського періодів, а разом з цим і відповідних їм будівельних залишків (Лапін 1961; 1966, с. 86—147; 1967; 1968; Лапін 1972). Передусім його цікавили землянки і господарські ями і тільки незначною мірою так чи інакше розглядалися окремі знахідки, але в жодному разі — графіті. Крім того, не публікувалися і найважливіші групи матеріалів, зокрема керамічний імпорт на підтвердження датування відкритих об'єктів. Інші дослідники, які не лише синхронно провадили розкопки на о. Березань, а й займалися спеціальним вивченням довізної кераміки з різних давньогрецьких міст архаїчного і класичного часу, просили його також вводити її періодично до наукового обігу¹.

Такий підхід В. В. Лапіна можна пояснити тим, що, наскільки нам відомо, він планував довести свій розкоп «Основний» до 5—6 тис. м² за чверть століття, після чого видати всі категорії матеріалів у комплексі з будівельними залишками. На жаль, його життя трагічно обірвалося (19.04.1981 р. на 54-му році) задовго до запланованої роботи, через що він не встиг узагальнити

1. Наприклад, Л. В. Копейкіну дуже зацікавив фрагмент «совершенно уникального великолепного кратера» з розкопу В. В. Лапіна 1974 р. Заслугує на увагу її примітка: «В этой статье я ограничиваюсь только самым кратким упоминанием этого шедевра восточноионийской вазописи, так как публикация его с подробным описанием и воспроизведением подготовлена В. В. Лапиным, начальником Березанской археологической экспедиции АН УССР. Я же имела возможность хорошо изучить кратер во время его пребывания в реставрационных мастерских Эрмитажа. Воспроизведение см.: "Украина", 1976, № 30, с. 13» (Копейкина 1979, с. 9, прим. 15). Однак у цьому часописі наведено лише стисло замітку з фотографією одного фрагмента кратера з «хороводом жінок». Тільки нещодавно цей унікальний клазоменський чорнофігурний кратер з детальним описом, аналізом та інтерпретацією численних зображень і сюжетів, представлених на його фрагментах, стилістичних і технічних особливостей розпису з відповідними аналогіями, встановленням достовірнішої дати (580—570 рр. до н. е.) і резонним віднесенням його до найранішої і водночас раритетної групи Борисфен, опубліковано А. В. Буйських (2017).

і ввести до наукового обігу основні результати своїх розкопок. Крім того, варто пам'ятати, що було знято з друку його дискусійну монографію «Березань и проблемы генезиса северопрichernоморской цивилизации», в якій окремі розділи було присвячено розгляду історіографії, питанням топографії, стратиграфії та геології, різного типу будівельних залишків, — здебільшого землянкової забудові, що передувала наземному житлобудівництву, — а також поховальному обряду, ліпній кераміці та писемності (Лапін 1978). Автор основну увагу акцентував на унікальності найдавнішого з еллінських поселень на о. Березань, яке, з його погляду, надало всю джерельну базу для вивчення та вирішення проблем становлення і розвитку загалом усієї північнопрichernоморської античної цивілізації. Та головні плани і прагнення В. В. Лапіна, який попри все «культивував» найраніше давньогрецьке поселення на о. Березань, незмінно пропагував у безкінечних дискусіях його суто еллінську етнічну однорідність і еллінський аграрно-ремісничий характер розвитку, на жаль, повною мірою не здійснилися.

Вище вже згадувалось, що археологічні матеріали з власних розкопок у Борисфені В. В. Лапін не надавав для публікації іншим вченим. Через це важливого значення набуває той факт, що виняток усе-таки було зроблено для графіті, хоча й в останні роки розкопок. Так, 1979 р. лише один напис з епіклезом Аполлона Дельфіній на уламку чорнофігурного кіліка з тодішньої експозиції Археологічного музею він люб'язно дозволив сфотографувати і опублікувати у статті про культ Аполлона і календар в Ольвії (Виноградов, Русяєва 1980, с. 29, 54, прим. 48, рис. 8). Водночас він передав значну кількість графіті московському дослідникові В. П. Яйленку, можливо, навіть на його прохання, бо він уже опрацював і перевидав графіті з попередніх розкопок Г. Л. Скадовського, Е. Р. Штерна і М. Ф. Болтенка на о. Березань (Яйленко 1979, с. 55—60; 1980, с. 89—99).

Тільки після смерті В. В. Лапіна В. П. Яйленко (1982) опублікував у додатку до монографії про грецьку колонізацію VII—III ст. до н. е. 182 графіті за визначеними ним окремими групами: власні імена, імена божеств, застільні та подарункові написи, а також вправи з абетки. Попередньо автор дав їм високу оцінку: «Великолепная лапинская коллекция граффити дает представление о составе березанских колонистов, о религиозной и культурной жизни первых веков существования этой древнейшей в Северном Причерноморье колонии» (Яйленко 1982, с. 259), а в підсумку дякував В. В. Лапіну, «который нашел эти граффити во время раскопок, обязанных прежде всего его энтузиазму, и бескорыстно передал в мое распоряжение» (1982, с. 308).

У подальшому цей же автор опублікував ще 17 графіті, зокрема й безінвентарні, які збері-

галися в Інституті археології НАНУ і були передані йому за сприяння В. М. Корпусової та С. М. Мазараті. У цій публікації вперше вказано, що раніше написи оброблялися ним за допомогою В. В. Лапіна (Яйленко 1987, с. 153, прим. 1), але в чому конкретно полягала ця допомога, не сказано. Цілком можливо, що дослідник Борисфена не розповів йому про власну інтерпретацію окремих графіті, бо в жодному випадку В. П. Яйленко не згадує його монографію, що була відхилена видавництвом «Наукова думка» і зберігалась у Науковому архіві ІА НАНУ. Загалом він увів до наукового обігу 199 графіті на уламках різних категорій імпортової кераміки, переважно столового посуду VI—V ст. до н. е.

Додамо, що в домашньому архіві В. В. Лапіна зберігалося ще чотири оригінальних графіті, зокрема на кістяних пластинках і на уламках східногрецької та аттичної чаш, які В. М. Корпусова і Н. О. Лейпунська передали для публікації А. С. Русяєвій (Русяєва 1986, с. 25—43, рис. 1, 2, 5; 1992, с. 14—16, рис. 3; с. 31, рис. 6: 1; с. 73, рис. 20: 8)¹. Отже, у підсумку маємо наразі 203 опублікованих графіті з розкопок В. В. Лапіна.

Останнім часом, завдяки систематичній обробці колекції імпортової кераміки з Борисфена, А. В. Буйських знайшла ще одне графіто на обробленому остраконі, що й стало головним стимулом для пошуків інших даних про графіті в особовому фонді В. В. Лапіна у Науковому архіві ІА НАНУ². Вони сприяли ознайомленню з таблицями, на яких представлено прорисовки значної кількості різних типів таких написів, що ілюстрували розділ «Писемність» у згаданій монографії (Лапін 1978, табл. XV—XXI). При звірці з'ясувалося, що лише деякі з них опубліковані В. П. Яйленком. Та найважливішим є те, що в указаному фонді також зберігаються таблиці й численна група карток з рисунками графіті та підписами під ними, що вони походять з розкопу В. В. Лапіна. Наразі для порівняння нас зацікавили п'ять таблиць з прорисовками графіті та діпінті за 1975 р. На них зафіксовано 147 графіті, з яких В. П. Яйленко опублікував

лише 25. Оскільки цей автор не вказав, що передусім були відібрані найважливіші і найменше фрагментовані написи з колекції В. В. Лапіна, не згадав їхні прорисовки на окремих картках і таблицях, то зрозуміло, що не всі матеріали були надані йому для публікації.

Загалом же, за інвентарними описами археологічних матеріалів з розкопу В. В. Лапіна за 20 років, зафіксовано 619 графіті. З огляду на сказане, складається враження, що В. В. Лапін дійсно планував видання фундаментальної праці про свої розкопки в Борисфені за чверть століття або ж попередньо й окреме видання епіграфічних пам'яток. Слід також завважити, що такої кількості і такої розмаїтості цього типу написів на порівняно невеликій площі не було знайдено жодним із дослідників цього поселення у минулому столітті (пор.: Яйленко 1980, с. 89—99; 1982, с. 219—233, 258—309; 1987), а також і нинішніми дослідниками Борисфена, які, до всього, відкрили різного типу сакральні споруди (пор., напр.: Назаров 2006; Чистов 2011; 2012, с. 3, план).

Що б там не було, але варто звернути увагу й на те, що В. В. Лапіна, судячи з розділу «Писемність» у згаданій монографії, особливо цікавили тільки окремі графіті, хоча жодне з них він не опублікував. Дослідник порівнював їх навіть з деякими сарматськими знаками перших століть нової ери та інтерпретував як сліди реліктової писемності, коріння якої сягає крито-мікенської доби. Водночас вони разом з іншими археологічними джерелами слугували йому для створення оригінальної концепції культурно-історичного розвитку Березанського поселення (Лапін 1978, с. 286—324). У нас немає змоги навести всі тлумачення виділених у такому аспекті березанських графіті, які, щоправда, детально ним не розглядалися, а представлені здебільшого на таблицях для унаочнення розмаїтості знаків на уламках різних категорій столового посуду та амфор. Але для порівняння все ж таки варто зупинитися хоча б на двох, опублікованих пізніше В. П. Яйленком.

Зокрема, В. В. Лапін вважав, що, оскільки написи грецькими літерами переважно досить лаконічні, то, зрозуміло, що подібні до них у цьому сенсі і написи з негрецькими знаками. Як приклад він розглянув дворядкове графіто на уламку стінки сіроглиняної з чорнолощеним покриттям посудини (АВ/70—70). *«Означительной ее (надписи — авт.) древности убедительно говорят палеографические особенности первой строки, состоящей целиком из букв греческого алфавита. В первой половине этой строки уверенно восстанавливается имя Тихона — бога судьбы, в родительном падеже. Слово, четьре начальные буквы которого следуют за именем Тихона, восстановлению не поддается. Вторая строка надписи вообще не может быть прочитана. В числе 12 знаков, из которых она состоит, лишь дважды встречается альфа, один раз*

1. Той факт, що ці оригінальні графіті спеціально зберігалися В. В. Лапіним і не були передані В. П. Яйленку, може вказувати на те, що він планував опублікувати їх самостійно. Про це свідчить і кістяна пластина з сарматськими знаками, яку пізніше В. П. Яйленко відніс до знахідок на Березанському поселенні. Проте у неопублікованій монографії В. В. Лапін розглянув цю унікальну пластину і вказав, що вона випадково була знайдена у Нижньому місті Ольвії і передана йому А. В. Бураковим (Лапін 1978, с. 342, рис. 24). Мабуть, і унікальна кістяна пластинка з домашнього архіву В. В. Лапіна без шифру (Русяєва 1986, с. 23—43), найвірогідніше, була випадково знайдена у Східному теменосі Ольвії і куплена ним (детальніше див. Русяєва 2010, с. 41).
2. Щиро дякуємо А. В. Буйських за надане графіто.

эpsilon и, возможно, один раз иота; по форме их начертания можно судить о том, что надпись написана бустрофедоном. Остальные знаки второй строки ничего общего с буквами греческого алфавита не имеют» (Лапин 1978, с. 346—347, табл. XV: 12).

Але В. П. Яйленко не побачив у цьому фрагментованому графіті, дійсно написаному в стилі бустрофедон, будь-яких негрецьких знаків. Детально розглянувши окремі літери і слова на тлі іонійських написів, він датував його приблизно серединою VI ст. до н. е. і прочитав: «... Тихона шелудивым ... такого-то радость — боль...» (Яйленко 1982, с. 299—300, № 166]. Крім того, він упевнено вважає цей напис віршованою епіграмою, написаною на іонійському діалекті автором з малоазійської Іонії.

Чимало уваги В. В. Лапін приділив окремим знакам: «Во многих ранних надписях, как и в надписях римского времени, наблюдается хаотическое, беспорядочное расположение, нередко переплетение знаков... Можно думать, что композиционная беспорядочность является в значительной мере результатом нашего субъективного восприятия: для лиц, которым семантическое содержание знаков было известно, подобное расположение знаков могло представляться не столь хаотичным, они могли улавливать элементы упорядоченности, связи, взаимной соподчиненности знаков. Такое единство композиции, взаимное соподчинение знаковых элементов иногда может быть уловлено и нами. На березанском граффити А/71—110 (табл. XV: 2), например, нетрудно уловить членение всего собрания знаков на четыре-пять групп, внутри которых знаки нередко соединены лигатурой; в каждой группе от трех до шести знаков. Компоновка надписи в группы-слова могла заменить знак-слово-разделитель» (Лапин 1978, с. 344—345). Зовсім інакше тлумачить це графіті V ст. до н. е. на обробленому денці чорнолакової чашки зі штампованим орнаментом В. П. Яйленко. Він розрізнив окремі давньогрецькі літери, прочерки, значки і зображення птаха, характерні для магічних вправ (Яйленко 1982, с. 294, № 125, прим. 81) ¹.

1. Те саме стосується й інших графіті, зокрема з різних північнопонтійських міст, розглянутих В. В. Лапіним з боку пошуків реліктових крито-мікенських знаків, в яких епіграфісти не вбачали негрецькі написи й літери. Можливо, В. П. Яйленко під час обробки матеріалів з графіті дізнався про його погляди, але зовсім з інших позицій підійшов до їхньої інтерпретації. В останній публікації їх він відзначив, що солярні знаки та деякі інші зображення входили в число елементів розпису кераміки Егеїди, починаючи з III до середини I тис. до н. е. — від кікладської до іонійської і протокоринфської, а в VI ст. до н. е. вони проникають у символіку магії і на Березані (Яйленко 1987, с. 150—151).

Особливо яскравим прикладом може бути і знайдений А. В. Буйських у колекції кераміки з розкопок В. В. Лапіна остракон з графіті (АБ/71—654), не наданий для публікації В. П. Яйленкові. Ймовірно, основна причина крилась у тому, що написи на ньому привернули увагу В. В. Лапіна в контексті його ідей і поглядів щодо наявності в Борисфені негрецьких графіті, які він зіставляв з мікенським письмом. Прорисовки їх зафіксовано не лише на двох таблицях у монографії, а й подано їхню інтерпретацію: «Наряду с такими образцами мы имеем надписи, композиционное единство которых, строгая упорядоченность знаков вряд ли могут вызывать сомнения. Таков, например, березанский острак АБ/71—654, снабженный надписью с обеих сторон (табл. XV: 1). Одна из сторон острака слегка повреждена и несколько знаков невосстановимы. Обе надписи заключены в рамки, проведенные в 2—3 мм от края острака. Вертикальные части знаков на поврежденной стороне часто сливаются с рамкой и поэтому восстановление верхней части знаков может быть не всегда точным. Нами предлагается вариант развертки надписей по спирали слева направо и от края к центру (табл. XXI: 19). Обращаем внимание на одну любопытную деталь — ритмически повторяющиеся через три—пять знаков вертикальные черточки, по высоте обычно несколько меньше, чем знаки. Именно такой принцип словоразделения вертикальными чертами мы встречаем в микенской письменности. Существен и тот факт, что многие из знаков этого острака встречаются, иногда лишь в слегка видоизмененном написании, на других граффити этого времени» (Лапин 1978, с. 345).

До цього тлумачення варто додати деякі дані, на які В. В. Лапін не звернув уваги, хоча вони й не є складовою тематики цієї статті. Невеличкий частково фрагментований напівувігнутий остракон неправильної овальної форми з грубо обробленими краями вирізано зі стінки чорнолакової чаші V ст. до н. е. На одному боці лак здебільшого стерто. Його розміри: довжина 3,6 см, у звуженій частині — 2,6 см, у ширшій — 3,1—3,2 см. З обох боків на черепку без дотримання певної системи у різних ракурсах є порівняно недбало продряпані грецькі літери, що збереглися неоднаково. Висота їх коливається від 0,3 до 1,0 см. Звісно, їхнє написання на такій невеличкій площині, — до всього, з одного боку увігнутій, а з іншого випуклій, — потребувало неабиякого вміння. У написах з обох сторін помітні не чіткі лінії окремих літер і різні подряпини, що слід враховувати при розгляді графіті на такого типу остраконах, які, без сумніву, мали стосунок до давньогрецьких магічних уявлень еллінів і повинні вивчатися в їхньому контексті. При зіставленні цих графіті на черепку з прорисовками у мо-

нографії В. В. Лапіна не простежуються «ритмічески повторяющиеся через три-пять знаков вертикальные черточки», водночас помітно, що окремі грецькі літери представлено в різних ракурсах, що пояснюється їхнім розміщенням упритул до лінії рамок по окружності і в середній частині. Однак інтерпретація цього остракона, який, на нашу думку, як і численна кількість різноманітних типів таких предметів з багатьох давньогрецьких пам'яток, зокрема й розкопу В. В. Лапіна, потребує окремого скрупульозного вивчення з достовірним визначенням слів і в зіставленні з магічними поглядами еллінів.

Попри задекларовану В. В. Лапіним у монографії тезу (1978, с. 349), що сарматські знаки — це всього лише етап у розвитку привнесених архаїчними греками реліктів негрецької системи писемності, для нас усе ж таки важливо, що стисло розглянуті ним графіті, попри всі теоретичні і суто суб'єктивні підходи, уможливилиють, на його думку, з одного боку, ставити питання про сферу застосування північнопонтійської писемності у порівняльно-історичному плані, а, з іншого, що її глибока архаїчність, значна складність порівняно з літерно-звуковим письмом схиляють до думки про переважно культову область її застосування (Лапін 1978, с. 355). На запитання, чому його не цікавили суто грецькі написи, зокрема присвяти божествам, які знаходили в різні роки досліджень на розкопі «Основний», відповісти неможливо.

Поза тим уже опубліковано близько сотні сакральних графіті з його колекції. На підставі вивчення виділених 90 од. такого типу графіті В. П. Яйленко вважав, що культу Березанського поселення за складом пантеону дещо відрізняються від культів метрополії (1982, с. 287—297; 1987, с. 147—152). *«Если в Ольвии основное милетское божество — Аполлон Дельфиний — также было главным, то на Березани наиболее популярными божествами были Ахилл и Аполлон Врач. Такая разница в сакральной жизни между Ольвией и Березанью объясняется тем, что Ольвия была колонией Милета, между тем как при основании Березанского поселения Милет играл первенствующую роль, но не более: лицо поселения образовывали несколько гетерогенных групп переселенцев, каждая со своим излюбленным пантеоном божеств. Надписи показывают, что на Березани почитались Афина, Аполлон (в том числе Врач и Дельфиний), Артемида (в том числе Эфесская), Афродита (в том числе Апатура), Ахилл, Гермес (в том числе Отчий), Дионис — Вакх, Диоскуры, Зевс (в том числе Спаситель), Тиха»* (Яйленко 1982, с. 287). Слід також зазначити, що в групі сакральних графіті автор окремо розглянув присвяти божествам і маркування їхніми іменами священних посудин, написи з іменами дедикантів і різноманітні графіті як свідчення культової магії

(Яйленко 1982, с. 287—297; 1987, с. 147—152). Наведені В. П. Яйленком окремі імена божеств визначені не тільки на підставі відлілих написів, але й досить фрагментованих (1982, с. 290—295; 1987, с. 148), хоча здебільшого відновлення їх виправдане.

Це, своєю чергою, дає підстави для виокремлення графіті, в яких повністю або майже повністю збереглися імена якихось божеств, щоби надійніше визначити появу їх саме на території розкопок В. В. Лапіна. Насамперед ми відібрали вже опубліковані присвяти й маркірувальні графіті, аби встановити, чи стосуються вони святилиць. Найдостовірнішими, звичайно, є ті, на яких без будь-яких сумнівів читається ім'я того чи іншого божества.

Серед найраніших — присвята ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΙΝΤΡΩΙ — Аполлону Іетросу (Спасителю), розміщена на лицьовому боці вінця фрагментованого східногрецького розписного кіліка першої третини VI ст. до н. е. (АБ/79—656), який знаходився в домашньому архіві В. В. Лапіна і не був переданий В. П. Яйленку (рис. 1: 1). Дві початкові літери від імені бога відкололися. Напис розміщено в оригінальній манері: він вписаний між орнаментальними елементами, через що був мало помітним на тлі розпису, маючи вигляд своєрідного декоративного доповнення. Літери мають дещо видовжену форму, характерну для архаїчного періоду (Русяева 1987, с. 141; 1992, с. 31, рис. 6: 1; Dubois 1996, р. 107—108, N 54). Такого типу присвяти дедиканти традиційно продряпували на вінцях чи стінках посуду, які приносили у дар богу до його святилища. Виходячи з цього, можна припускати, що на східному березі Борисфена у першій половині VI ст. до н. е. існувало таке святилище, основу якого, найвірогідніше, становив вівтар.

Підтвердженням наявності раннього святилища Аполлона Іетроса у Борисфені свідчить графіто, знайдене ще Е. Р. Штерном у перший рік (1904) його розкопок. Неподалік від цього розвідувального розкопу розпочав свої дослідження і В. В. Лапін. Фрагментований напис однозначно відновлено всіма дослідниками: [ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΝΤΡΩ ΕΙΜΙ — Аполлону Іетросу належу (Толстой 1953, с. 54, № 76; Jeffery 1961, N 61, pl. 72; Яйленко 1980, с. 89, № 16; 1982, с. 289, № 96; Русяева 1987, с. 143; 1992, с. 32; Dubois 1996, р. 108, N 55). За останніми даними, він був розміщений не на денці, а на верхній площині широкого вінця чорнолакової амфори другої чверті VI ст. до н. е. (Тохтасьєв 2005, с. 136, фото 257).

Більш фрагментоване графіто з розкопок Е. Р. Штерна 1906 р. реконструював В. П. Яйленко: [ΑΠΟΛΛΩ]ΝΟΣ ΕΜΙ ΙΝ[ΤΡΩ] — Я належу Аполлону Іетросу (1982, с. 289). Напис продряпано на верхньому боці під вінцями товстостінної розписної посудини (діноса?) стилю Фікелура другої половини VI ст. до н. е. Обидві посудини були священною власністю бога,

Рис. 1. Сакральні графіті з розкопу В. В. Лапіна в Борисфені: 1 — Аполлону Іетросу; 2 — графіті на кістяній пластинці; 3 — Дельфінія (власність); 4 — Ахілла (власність); 5 — Ахіллу Сотеру; 6, 9—11 — Ахіллу (фрагменти присвят); 7, 8 — Ахіллу або Ахілла (власність); 12—14 — фрагментовані присвяти Афродіті; 15 — фрагментована присвята Артеміді Ефеській; 16 — фрагмент присвяти Гермесу Патроу; 17 — вотивний остракон з графіті

могли використовуватись у святилищах під час проведення певних ритуалів, зокрема, узливань вином на вівтарі.

Крім цього, культ Аполлона Іетросу у Борисфені засвідчено унікальним, на жаль, дещо пошкодженим написом на кістяній пластинці,

ймовірно, амулеті чи вотиві: ΒΟΥΥΣΘΕΝΕΟΣ ΕΜΙ, [ΒΟΥΥΣ]ΘΕΝΕΟΣ [μεθερον?] ΙΝΤΡΟΣ — Я належу Борисфену — Борисфена (володар?) Іетрос (Русяева 1986, с. 39—40, рис. 5; 1992, с. 35; Dubois 1996, р. 142—143). Воно (рис. 1: 2), за палеографічними даними, припадає на третю чверть VI ст. до н. е. Завуальований текст унеможливорює точно зрозуміти його зміст і призначення. Однак важливо те, що Аполлон Іетрос достовірно пов'язується з апоїкією Борисфен, мешканець якого вірив у магічну силу цього бога. До амулетів В. П. Яйленко (1982, с. 295) відносив кілька черепків, зокрема й оброблених, зі скороченим написанням імені Аполлон і багатьма знаками, які, на його думку, символізували випрошуване у бога зцілення, бо він шанувався тут найбільше в іпостасі Лікар. Ритуальні посудини позначували його епikleзою, що свідчить про її широке пропагування в обрядах. Синхронно в ольвійському святилищі цього бога сакральні графіті його культу знаходились у різних місцях Західного теменосу і найчастіше мали таку само епikleзу, в якій ми вбачаємо не суто лікарські, а в ширшому значенні — рятівні функції (Русяева 2006b, с. 119—120; 2010, с. 42—47).

Варто також відзначити, що в Ольвії з другої половини VI ст. до н. е. суттєво зріс культ Аполлона Дельфінія — верховного мілетського бога (див. детально з літературою: Herda 2006), для якого відвели значну ділянку в Східному теменосі, де знайдено чимало присвят (Карасев 1964, с. 27—101; Леви 1964, с. 133—166; 1985, с. 65—80; Русяева 2010, с. 24—30). Як нам відомо, поки що на розкопі В. В. Лапіна зафіксовано одне графіто (АБ/75—301; рис. 1: 3) на вінці чорнофігурного кіліка третьої чверті VI ст. до н. е.: ΔΕΛΦΙΝΙΟ — Дельфінія (власність), цебто Аполлона з цією епikleзою (Виноградов, Русяева 1980, с. 29, рис. 8; Русяева 1992, с. 42—43; Dubois 1996, р. 113, N 60).

Особливої уваги заслугоує і вказівка В. В. Лапіна про місце знахідки цього графіто у великій ямі 173 (1975, с. 14—15). Загалом він відніс яму до часу після стихійної розрухи на східному березі близько середини VI ст. до н. е. В її зольному заповненні виявлено чимало шматків вугілля та печини з незначною кількістю матеріалу (уламки амфор і родоскоіонійської кераміки переважно першої половини VI ст. до н. е.). В. В. Лапін також вказав (1975, с. 15), що фрагмент чорнофігурного кіліка з присвятою Аполлону Дельфінію, аналогічний знайденим на ольвійській агорі, — перше свідчення цього культу на Березані і водночас ще один доказ тісних культурних стосунків між Ольвією та Березанню¹.

1. Складається враження, що В. В. Лапін не знав про те, що такого типу графіті знайдено не на ольвійській агорі, а поблизу неї при розкопках теменосу, де відкрито святилище Аполлона Де-

Аналогічне маркування посуду в ольвійському святилищі Аполлона Дельфінія припадає переважно на останню чверть — кінець VI ст. до н. е. (Леви 1964, с. 140, 142, рис. 9; Dubois 1996, р. 113, N 61). Однак на підставі одного, — хоча поки що і найранішого березанського графіто, — неможливо достовірно вирішити, де саме — в Борисфені чи в Ольвії — почали вперше застосовувати тільки епikleзи при маркуванні належних святилищу Аполлона речей. Так само не зрозуміло, чи існувало в Борисфені окреме святилище Аполлона Дельфінія, як у Ольвії, чи вшановувався він спільно з Аполлоном Іетросом, сакральних графіті котрого тут значно більше. Для еллінів обох апоїкій були важливими обидві іпостасі їхнього верховного покровителя².

Тепер, коли в Ольвії добре відомі, відкриті у різні роки три теменоси (Східний, Західний і Південний), в яких ольвіополіти у догетський період вшановували багатьох божеств, і де досліджено чимало ботросів і викидів з численними матеріалами, інакше можна розглядати зафіксоване В. В. Лапіним у звіті 1975 р. велике скупчення речових знахідок. За його спостереженнями, тут до стихійної розрухи близько середини VI ст. до н. е. була яма, що майже не збереглась, а «вышележащий культурный слой с глубины 0,5—1,4 м представлял собой единовременный мусорный сброс с очень большим содержанием вещественного материала, среди которого только амфорных обломков более 10 тысяч. Хронологические рамки материала — конец VII — первая половина VI в. до н. э. Количественно после амфор преобладает группа родосско-ионийской керамики (более 1100 обл.), среди которой ионийские килики, родосские тарелки и блюда, обломки ойнохой, кратеров, коринфских арибаллов. Сравнительно много лепной (более 200 обл.) исключительно ранних форм. Остальные группы — сероглиняной 50, чернолаковой — 25, кухонной — 15,3 керамических пряслица, обломки бронзового сфероидного сосуда, обломки бронзового браслета, двухлопастного наконечника стрелы и обломок железного ножа, изделия из кости — обломки псалия, костяная чесалка. Интересен обломок сланцевой пластинки с графитом. Как

льфінія з численними культовими ботросами та великим вівтарем (Карасев 1964, с. 27—113; Леви 1964), який і досі є найкращою експозиційною пам'яткою Ольвії.

2. Про це, зокрема, може свідчити графіто — ΔΕΛΦΙΝΙΟ ΕΥΝΗ ΙΝΤΡΟ — Спільна власність Дельфінія та Іетроса — на червонофігурному кіліку кінця VI ст. до н. е. з відомого скіфського кургану Журівка (Черкаська обл.) (див. з літературою: Виноградов, Русяева 1980, с. 31; Dubois 1996, р. 115—116, N 65). Воно могло потрапити туди, ймовірно, з Ольвії або з місцевого емпорія еллінів.

показали раскопки 1975 г., пластинки сланца нередко использовались жителями Березани в подобных целях, из чего следует unavoidable вывод о внимательном отношении к этому рода находкам» (Лапин 1975, с. 7—8). Порівняно з ольвійськими святилищами такого зразка звалище численних і різноманітних матеріалів нагадує сакральні, а не побутово-сміттєві викиди. Ймовірно, що під час стихійної розрухи близько середини VI ст. до н. е., про яку неодноразово писав В. В. Лапін, було зруйновано святилище Аполлона.

У досить недбало продряпаному графіто на сланцевій пластині з наведеного викиду В. П. Яйленко прочитав: ΑΧΙΛΛΕ — Ахіллу, численні знаки і зображення голови змії, яка, на думку автора, втілювала саме божество Ахілла, а знак у формі іпсилона являв собою початкову літеру слова ΥΓΙΕΙΑ — здоров'я (1982, с. 294, № 124). Якщо це так, то до зафіксованої В. В. Лапіним стихійної розрухи на північно-східному місці, цілком можливо, існувало також і досить раннє святилище Ахілла.

Однак основні графіті його культу відносяться до пізнішого часу. Одне з них (рис. 1: 4) збереглося повністю і досить чітко продряпано по периметру денця чорнолакової сільнички останньої чверті V ст. до н. е.: ΑΧΙΛΛΕΩΣ — Ахілла (власність) (Яйленко 1982, с. 290, № 103; Тохтасьєв 2005, с. 136, № 158)¹. З останнього року розкопок В. В. Лапіна походить безінвентарне оригінальне графіто ΑΧΙΛΛΙ ΣΩΤΗΡΙ — Ахіллу Сотеру (рис. 1: 5), недбало продряпане на уламку чорнолакової чаші першої половини V ст. до н. е. (Русяєва 1992, с. 73, рис. 20: 8; Dubois 1996, р. 100—101, N 50). Присвоєння Ахіллу такої епіклезис узгоджується з античною традицією, згідно з якою він виступав рятівником на морі і захисником людей. Інші написи на вінцях різних категорій кераміки V ст. до н. е. (рис. 1: 6, 9—11) тією чи іншою мірою фрагментовані, але достовірно відновлені за відповідними аналогіями як присвяти Ахіллу (Яйленко 1982, с. 290, № 101, 102; 1987, с. 147—150, № 1—4).

Заслугове на увагу і присвята на вінці чорнофігурного скіфоса початку V ст. до н. е. з розкопок В. Я. Доманського на о. Березань: ΣΠΟΚΝΗΣ ΤΩΧΙΛΛΗΝΙ — Спок (присвятив) Ахіллу (Vinogradov 1997, s. 154; Тохтасьєв 2005, с. 137, № 160). Вважається, що скіфос було присвячено обожненому герою не місцевим мешканцем, а приїжджим, найімовірніше, з міста Візантії.

До знахідок відповідних знарядь як свідчень про рільництво і наявність хліборобських

1. У каталозі виставки археологічних знахідок з Борисфена в Ермітажі опубліковано і це графіто з розкопок В. В. Лапіна, але помилково вказано шифр Б64. 162 як не відповідний експедиції В. В. Лапіна, хоча на фото сільнички саме з цим написом добре видно ΑΒ 64-169 (Тохтасьєв 2005, № 158).

ких культурів на Березані В. В. Лапін у виданій монографії додав «ряд граффити с хорошо читаемым или реконструируемым именем Ахилла (табл. XVI: 1, 2) и находку рисуночного острака, который по аналогии с остраками Бейкушского поселения также может быть связан с культом этого греческого героя в конкретном обществе греков Нижнего Побужья, приобретавшего черты архаического божества плодородия (1966, с. 127—128)»². Проте, на вказаній таблиці представлено лише прорисовки двох неопублікованих графіті на уламках, вірогідно, денець чорнолакових чаш (за шрифтом) V ст. до н. е., в яких можна вбачати що присвяту, що маркіровку згідно з наведеними написами: ΑΧΙΛΛ[ΗΝΙ] з великою альфою збоку або ΑΧΙΛΛ[ΕΩΣ] і ΑΧ[ΙΛΛΗΝΙ] або ΑΧ[ΙΛΛΕΩΣ] — Ахіллу або (власність) Ахілла (рис. 1: 7, 8).

Отже, за наявності такої кількості присвят навряд чи можна сумніватись у тому, що на східному березі в Борисфені у V ст. до н. е. існувало святилище Ахілла³. Крім того, до цього культу у зв'язку з магічними актами В. П. Яйленко (1982, с. 294, № 124—129; 1987, с. 150, № 4—5) відносить деякі вотивні остракони (на його думку, амулети), спеціально виготовлені з уламків кераміки й аналогічні знайденим в його святилищі на Бейкушському місці (рис. 1: 17). У цьому аспекті цікавими є неопубліковані 13 оброблених остраконів з ями 173 (під одним шифром ΑΒ/75—375). Вони неоднакові за формою і розміром, на обох сторонах продряпано різні за кількістю і напрямком риски. Можливо, вони спеціально виготовлені для гри або ж мали, як і інші вотивні остракони, магічне призначення у святилищі Ахілла.

2. У цій монографії немає даних про Ахілла. Водночас після згадки про графіті його культу не може не виникати запитання, чому В. В. Лапін не зупинився на розгляді всіх присвят з свого розкопу, їх відновленні та хронології. Складається враження, що його більше цікавили графіті з Бейкушського поселення, на підставі яких він розвинув погляди В. М. Даниленка стосовно того, що вони розкривають зміст переданої Геродотом легенди про походження скіфів не від Геракла, а Ахілла і змієної німфи в Гілеї (Herod. IV, 8—10). Вони ж наштотували його на думку завдяки присвятам Ахіллу Понтарху і зображенням у склепі на території Ольвії II ст. н. е., що курган над ним варто називати Ахілловим, а не Зевсовим (Лапин 1978, с. 378—382).

3. Оскільки головне святилище Ахілла знаходилось на о. Левка (Зміїний), то інші його святилища у Нижньому Побужжі, зокрема у Борисфені, на Бейкуші, в Ольвії та на Тендрі були його філіалами (Тохтасьєв 2005, с. 137). У перші століття нової ери у Борисфені було збудовано нове святилище, в якому виставлялися мармурові стели від ольвійських магистратів з присвятами Ахіллу Понтарху та Ахіллу Герою (див. з літературою: Русяєва 1992, с. 75—83).

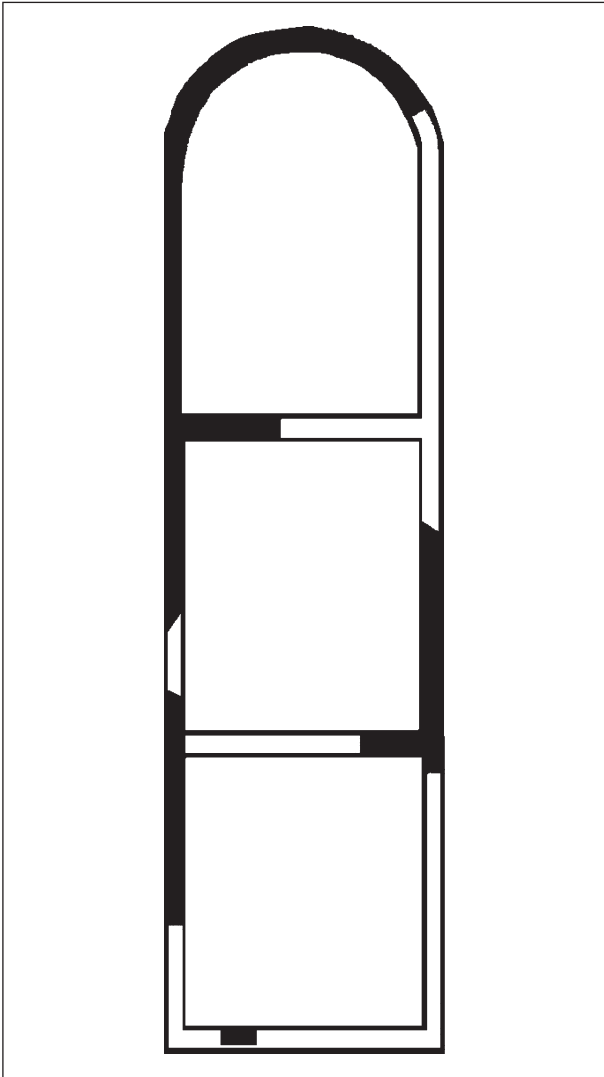

Рис. 2. План апсидного храму на розкопі В. В. Лапіна в Борисфені

Водночас варто відзначити, що в різні роки розкопок В. В. Лапіна знайдено поодинокі фрагменти вінець чорнолакових чаш кінця VI — V ст. до н. е., на яких частково збереглися графіті, які В. П. Яйленко (1982, с. 287, 290—292, № 100, 104, 106—108, 110, 119)¹ впевнено відновив як присвяти Діоскурам, Діонісу Вакху, Зевсу Сотеру та особливо рідкісні — Артеміді Ефеській і Гермесу Патрою (Отчому) (рис. 1: 15, 16). Культ Діоніса Вакха засвідчує і графіто з розкопок Я. В. Доманського на денці чорнолакового кіліка початку V ст. до н. е. (Тохтасьєв 2005, с. 136, № 262).

Але найбільший інтерес щодо релігійного світогляду борисфенців, окрім Ахілла і вже згаданих численних божеств, становлять присвяти Афродіті з «Основного» розкопу В. В. Ла-

піна. Насамперед це пов'язано з тим, що значно пізніше у Борисфені В. В. Назаров відкрив теменос цієї богині з храмом, вівтарями, огорожею та іншими будівельними залишками другої половини VI — початку V ст. до н. е., але без прикметних її культові графіті (див. з літературою: Назаров 2006). У такій ідентифікації автор спирався винятково на окремі теракоти з аналогіями з мілетського святилища, хоча в ньому знайдено чимало присвят Афродіті, завдяки яким і було встановлено його належність саме цій богині.

Знайдені на розкопі В. В. Лапіна чотири присвяти Афродіті відносяться до V ст. до н. е. Отже, вони не мають відношення до її теменоса, розташованого на протилежному боці острова, за 112 м від західного обриву (Назаров 2006, с. 144). Усі графіті фрагментовані, більш чи менш чітко були продряпані на вінцях або стінках чорнолакових чаш, від яких виявлено невеличкі уламки (Яйленко 1982, с. 288—289, № 91—94) (рис. 1: 12, 13). Цікаво, що один з фрагментів вінця чорнолакового скіфоса (?) з охайно накресленою маленькими літерами присвятою богині АФ]РОДІТН — Афродіті — після її часткового пошкодження був перетворений на амулет з ледь помітними боковими щербинками (АБ/71—196; рис. 1: 14).

На підставі цих (майже синхронних графіті) можна зробити припущення, що після того, як з невідомих причин перестав існувати теменос Афродіти з храмом, її святилище було перенесено на східний берег, де вшановувалися божества, близькі до неї за сотеричними функціями на морі, зокрема, Ахілл і Діоскури. Богиня часто виступала покровителькою героїв. Як приклад згадаємо, що теменос Афродіти з храмом в Ольвії був збудований на південно-східному березі, де віддавали шану герою Ангелу (Буйських 2015); невеликі за площею святилища Афродіти і Гермеса, окреме святилище богині і Діоскурів були розташовані одне за одним у Західному теменосі (Русяєва 2006а, с. 22—27). Поки що немає даних, які б дозволяли більш чи менш точно зіставити з можливими культовими спорудами теракоти (понад 50 од.), теж знайдені в різних місцях розкопу В. В. Лапіна в дуже фрагментованому стані, що здебільшого датуються другою половиною VI — V ст. до н. е. (Русяєва 1984). Серед них атрибутовано за окремими ознаками статуетки і фігурні посудини із зображенням Афродіти, а також теракотові фігурки голубів, які найчастіше використовувалися як вотивні приношення до святилищ богині.

Своєю чергою, після стислого огляду тільки тих опублікованих графіті V ст. до н. е., на яких найкраще збереглися імена божеств, виникає запитання, чи можуть вони свідчити про наявність тут синхронної культової споруди. Найвідомішою, відкритою В. В. Лапіним, спорудою є, безперечно, апсидний храм завдовжки 20 м

1. Усі дати подано за В. П. Яйленком, і вони, звісно, потребують деяких уточнень після візуального огляду графіті, що слід зробити в подальшому спеціальному дослідженні всіх епіграфічних пам'яток з розкопок В. В. Лапіна.

(рис. 2). Зі сходу його обмежувала сакральна кам'яна огорожа, що збереглась у довжину на понад 22 м (Лапін 1967, с. 145—146, план; 1968, с. 153). Незважаючи на те, що зусилля дослідника, перш за все, були зосереджені на його розкритті в 1962—1964, 1966 рр. (Лапін 1967, с. 145, 147), він, на жаль, не був повністю ним опублікований і не ідентифікований.

Маємо тільки останню стислу інформацію, наведену на тлі порівняння з німфейським святилищем: *«Більшими розмірами відзначається апсидальний храм V ст. до н. е. на о-ві Березань, розкопаний в останні роки. Довжина його досягає 20 м (можливо, ще більше), ширина близько 6 м. Храм орієнтований суворо з півночі на південь з апсидою на північ... Храм розділений поперечними стінами на три приблизно рівних приміщення. У північному приміщенні з апсидою, довжина якого 7 м, по осовій лінії виявлено чотири ямки від стовпів, що підтримували перекриття. Стіни храму були викладені із сирцевих цеглин на кам'яному цоколі. Оскільки знахідки черепиці на Березані дуже незначні, дуже ймовірно, що покрівля храму була глинобитною»* (Лапін 1971, с. 486, рис. 156).

Пізніше В. В. Лапін у невиданій монографії (1978, с. 196) цю споруду, на його думку, найвизначнішу серед відкритих на о. Березань і за розмірами, і за науковою цінністю будівельних пам'яток, знову, як і в роки розкопок, датував першою половиною V ст. до н. е. Він детальніше розглянув її сирцево-кам'яні залишки, зупинився на причинах швидкого руйнування стін (унаслідок різних заглибин архаїчного часу в материк, не всі з яких були ретельно засипані лесом, щебінкою і мергелем при планувальних роботах), згадав важливу для реконструкції знахідку вапнякового бокового акротерія тощо. Але всупереч публікаціям, довжина відкритої частини храму становила тільки 17,8 м, ширина апсиди 5,6 м, приміщень — 5,4 м (Лапін 1978, с. 196—201).

На жодну з двох останніх праць В. В. Лапіна не звернули уваги інші дослідники. С. Д. Крижицький, орієнтуючись на його попередні публікації та врахувавши три анфіладою розташованих приміщення, довжину (приблизно 20 м) цієї споруди і наявність загальної огорожі, спочатку так само вважав її храмом (пор.: Лапін 1966, с. 119; 1967, с. 146; Крижицький 1993, с. 67—68, рис. 37: 2). За даними С. Д. Крижицького і першими звітами В. В. Лапіна 1963—1964 рр., В. В. Назаров намагався встановити точніші розміри храму і сакральної огорожі, але не дійшов до цілісного розуміння їхнього призначення (2006, с. 143—144). Потім Д. Є. Чистов на зведеному плані розкопу «Основний» (1960—1980, 1993—2011 рр.) дав йому без пояснень нову назву — «Дом с апсидой», усупереч чому відкриті в останні роки під його керівництвом два будівельні комплекси ідентифіковано

як імовірні пізньоархаїчні теменоси, хоча при дослідженні їх, як і храму Афродіти, не знайдено сакральних графіті (Чистов 2011; 2012, с. 3, ил. 2).

Крім того, привертають увагу останні висловлювання С. Д. Крижицького, який уже схилився до того, що березанська апсидна споруда могла мати й інше призначення, пов'язане з діяльністю якихось суспільних або адміністративних інституцій, наприклад, булеверія, за аналогією в Олімпії (Крижицький 2012, с. 21). Автор пояснював це такими обставинами: 1) в Ольвії і на Березані було зведено звичні для Греції VI ст. до н. е. прямокутні у плані храми, тож немає підстав убачати в апсидальних будівлях релікт культових споруд; 2) абсолютна відсутність культового контексту в ході її розкопок В. В. Лапіним; 3) для такого невеликого поселення, яким був Борисфен, ця споруда, виходячи зі знахідок, не мала яскраво вираженої культової функції (як, наприклад, рання Ольвія), і практично майже одночасне існування трьох храмів (дві апсидальні будівлі і храм Афродіти) є досить сумнівним.

Стосовно храму Афродіти, то попередньо С. Д. Крижицький зробив його графічну реконструкцію, але, зважаючи на квадратні пропорції наоса, незначну глибину пронаоса і незвично малі розміри, убачав в ньому скарбницю (Крижицький 2012, с. 21), щоправда, не вказавши, яку саме: священну чи полісну. Щоб не повертатися більше до цього питання, зауважимо, що, тлумачачи так, він не згадав про вівтарі, сакральну огорожу, інші будівельні залишки і знахідки культового призначення, що загалом свідчать про теменос з храмом (див. детальніше: Назаров 2001; 2006), який він усупереч досліднику датував кінцем VI — початком V ст. до н. е. Інша справа, що про вшанування в ньому саме Афродіти немає достатньо достовірних джерел, серед яких найперше місце мало б належати присвятним написам цієї богині.

Що ж до решти визначених С. Д. Крижицьким обставин, то нам невідомо, чи В. В. Лапін убачав в апсидних храмах релікт культових споруд¹. Та все ж, головна помилка дослідника такої рідкісної культової споруди полягає в тому, що він не опублікував не лише всі дані про неї, а й ті фрагменти кладок та їхніх вибірок, які можна було б зіставити зі священними огорожами, ймовірними різночасовими вівтарями, ботросами, допоміжними приміщеннями і супровідними матеріалами, характерними для теменосів. Він навіть не намагався відповісти на запитання, якому божеству міг належати такий неординарний храм, не звернув

1. Незначні залишки першої апсидної споруди, яка теж вважається храмом, було відкрито разом з кам'яними вівтарями ще у 1900—1901 рр., але не археологом Г. Л. Скадовським (Лапін 1966, с. 121).

жодної уваги на синхронні йому сакральні графіті та інші культові речі. Отже, через те, що В. В. Лапін у публікаціях не висвітлив хоча б стисло археологічні та епіграфічні джерела у взаємозв'язку з такою рідкісною архітектурною спорудою, С. Д. Крижицький небезпідставно відзначав абсолютну відсутність тут культового контексту.

Зростаючи з кожним роком розкопок кількість залишків різноманітних будівель, зокрема й тією чи іншою мірою сакрального характеру (особливо на ділянці «О», яку започаткував В. В. Лапін і продовжує досліджувати Д. Є. Чистов), показує, що на тодішньому півострові Березань розміщувалося не просто рядове поселення. На відміну від багатьох на хорі Ольвійського поліса, воно поступово набуло урбанізованого вигляду. Водночас слід згадати і той факт, що окремі дослідники останнім часом упевнено іменують його не поселенням, а античним містом на Березані з третьої чверті VI по першу чверть V ст. до н. е. (див. детальніше з літературою: Чистов 2012а, с. 41—94). Законірно, що в Борисфені, як і в Ольвії, значна територія в різних районах була виділена для теменосів, оскільки елліни шанували багатьох божеств. Але на тодішньому півострові вони, звичайно, займали порівняно меншу площу.

Не вдаючись у всі ці питання, що потребують комплексного вивчення всіх здобутих В. В. Лапіним матеріалів і виходять за межі цієї статті, нам лишається все-таки ще раз згадати розглянуті тут графіті через можливе зіставлення певного божества або божеств з відкритим апсидним храмом. Насамперед вкажемо, що на його розкопі в різні роки знайдено присвяти і маркувальні написи з іменами Аполлона Ієтроса і Аполлона Дельфінія, які можуть свідчити про те, що у VI ст. до н. е. на східному березі півострова діяло святилище першого покровителя еллінських переселенців. Не виключено, що згаданий вище унікальний клазоменський кратер із зображенням окремих ритуалів (Буйських 2017) використовувався в його культі під час проведення календарно-релігійних свят. Так само до такого святилища могло мати стосунок наведене так зв. звалище археологічних матеріалів — одне з найраніших і найчисленніших на східному березі розкопу В. В. Лапіна.

За різними даними, апсидний храм датують то першою половиною V, то загалом V ст. до н. е. Давньогрецькі культові споруди із сирцевими стінами на кам'яному цоколі і саманною покрівлею через штормові вітри і зливи, особливо поблизу берега, а також температурні коливання не могли бути довговічними. За спостереженнями В. В. Лапіна, близько середини VI ст. до н. е. на досліджуваній ділянці сталися стихійні руйнації. Конкретніше сліди великої пожежі в останній чверті цього століття зафіксував Д. Є. Чистов на значній відстані від неї —

на тій території, де наприкінці VI — у першій чверті V ст. розміщувались імовірно пізньоархаїчні теменоси (2012а, с. 72). При розгляді будівельних залишків цоколя апсидного храму В. В. Лапін відзначив використання вапняку, каміння твердих вулканічних порід і невеликих плескатих булижників (1978, с. 199). У цьому контексті цікаво відзначити, що складовою фундаментів окремих будівель теменосів, відкритих Д. Є. Чистовим, також було обкатане каміння вулканічних порід різних розмірів, яке потрапило на Березань як корабельний баласт (Чистов 2012а, с. 88—90). Але чи може це свідчити хоча б про відносну синхронність різних за плануванням сакральних споруд у Борисфені, сказати складно. Відмінність між ними найперше полягає в тому, що на розкопі В. В. Лапіна знайдено значну кількість різних типів і варіантів графіті, яких поки що немає на останньому.

За роки досліджень залишків апсидного храму (1962—1964, частково 1966) знайдено близько 65 графіті, опублікованих В. П. Яйленком (здебільшого V ст. до н. е.), з них 30 віднесено до різного типу сакральних. Усі вони потребують уточнень щодо датування і визначення конкретного місця вияву. Однак і нині можна помітити, що серед них переважають графіті з іменем Ахілла (Яйленко 1982, с. 290, № 101—103; с. 294, № 124—129; 1987, № 1—4). Як уже вказувалося, лише одне з них на денці чорнолакової сільнички останньої чверті V ст. до н. е. збереглося повністю і є свідченням його священної власності. На основі сакральних графіті з іменем Ахілла, які синхронні апсидному храму, можна припускати, що він належав цьому обоженному герою, своєрідністю та оригінальністю запровадженого культу якого, ймовірно, пояснюється і структура храму. Підтвердженням цього певною мірою може бути і його розташування на східному березі із залишками мису, який він займав, що, звісно, був тоді значно більший. Давно відомо, що святилища Ахілла найчастіше будували на островах, півостровах і мисах (див. з літературою: Русяєва 2005, с. 97—124, 459—478; Нурє 2006).

Завважимо також, що досліджені культові комплекси на всіх ольвійських теменосах свідчать про те, що переважно фрагментовані присвяти одним і тим же божествам на уламках посуду найчастіше знаходились у різних місцях унаслідок руйнувань і стихійних розрух, поетапних перебудов і переміщення культурних шарів у результаті їхнього планування, вибірок кам'яних плит і грабіжницьких пошуків у різні часи цілих речей. Ще більші руйнації зафіксовано і на розкопі В. В. Лапіна, який неодноразово відзначав різні порушення культурних нашарувань і надзвичайно погане збереження навіть залишків нижніх частин будівель.

Виходячи з того, що в VI—V ст. до н. е., як уже наголошувалося, мис на східному березі в

районі розкопу В. В. Лапіна був значно більший і навряд чи забудований над краєм біля моря, можна припускати, що тут збиралися борисфенці при проведенні релігійних свят. Сказане, ясна річ, не означає, що цим «вторгненням» у релігійну проблематику Борисфена ми успішно вирішили поставлені тут питання. Однак сподіваємось, що викладені тут міркування сприятимуть комплексному вивченню матеріалів з розкопок В. В. Лапіна, що, безперечно, заслуговують на монографічне видання, яке він не встиг здійснити.

ЛІТЕРАТУРА

- Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской (предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6-21.
- Буйских, А. В. 2017. Клазоменский чернофигурный кратер из Борисфена. *Stratum plus*, 3, с. 155-179.
- Виноградов, Ю. Г., Русяева, А. С. 1980. Культ Аполлона и календарь в Ольвии. *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 19-64.
- Карасев, А. Н. 1964. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 27-130.
- Копейкина, Л. В. 1979. Развитие чернофигурного стиля в клазоменской керамике (по материалам из раскопок на о. Березань). В: Горбунова, К. С. (ред.). *Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху*. Ленинград: Аврора, с. 7-25.
- Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь; Керчь: б. и. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 11.
- Лапин, В. В. 1961. Раскопки поселения на острове Березань 1960 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 11, с. 43-52.
- Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации)*. Киев: Наукова думка.
- Лапин, В. В. 1967. Раскопки древнегреческого поселения на острове Березань. *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.*, I, с. 145-149.
- Лапин, В. В. 1968. Исследование древнегреческого поселения на о. Березань. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, с. 150-155.
- Лапин, В. В. 1971. Релігія. В: Тереножкін, О. І. (ред.). *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, II: Скіфо-сарматська та антична археологія, ч. 3, р. III, гл. 4, с. 482-489.
- Лапін, В. В. 1972. Дослідження на о. Березані в 1969 р. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 157-160.
- Лапин, В. В. 1975. *Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березань в 1975 г.* НА ІА НАНУ, 1975/114.
- Лапин, В. В. 1978. *Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации*. НА ІА НАНУ, ф. 24, спр. 1.
- Леви, Е. И. 1964. Материалы ольвийского теменоса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 131-174.
- Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.
- Назаров, В. В. 1997. В. В. Лапін як дослідник античної Березані. *Археологія*, 4, с. 134-140.
- Назаров, В. В. 2001. Святылище Афродиты в Борисфене. *Вестник древней истории*, 1, с. 154-165.
- Назаров, В. В. 2006. Культурная жизнь Березани. В: Доманский, Я. В., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Марченко, К. К. *Материалы Березанской (Нижебугской) античной археологической экспедиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 1, с. 139-170.
- Русяева, А. С. 1984. Терракоты с Березанского поселения (из раскопок В. В. Лапина). В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 129-147.
- Русяева, А. С. 1986. Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья. *Вестник древней истории*, 2, с. 25-64.
- Русяева, А. С. 1987. Эпиграфические памятники. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время*. Киев: Наукова думка, гл. 4, п. 1, с. 134-154.
- Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилоз.
- Русяева, А. С. 2006а. Святылища и их структура. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Симферополь: б. и., с. 16-31. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 2.
- Русяева, А. С. 2006б. Эпиграфические памятники. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Симферополь: б. и., с. 117-136. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 2.
- Русяева, А. С. 2010. *Граффити Ольвии Понтийской*. Симферополь: б. и. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 8.
- Толстой, И. И. 1953. *Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Тохтасьев, С. Р. 2005. Граффити. Письмо. Лapidарные надписи. В: *Борисфен — Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 136-149.
- Чистов, Д. Е. 2011. Новый комплекс построек общественного назначения на Березанском поселении: традиция сакральных пиров в Северном Причерноморье? *Боспорские чтения*, XII: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур, с. 412-420.
- Чистов, Д. Е. 2012а. Введение. В: Чистов, Д. Е., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Каспаров, А. К. *Материалы Березанской (Нижебугской) античной археологической экспедиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2: Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг., гл. II-B2, с. 4-7.
- Чистов, Д. Е. 2012б. Античный город на Березани в конце VI — первой четверти V в. до н. э. В: Чистов, Д. Е., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Каспаров, А. К. *Материалы Березанской (Нижебугской) античной археологической экспедиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2: Исследования

на острові Березань в 2005—2009 гг., гл. II-B2, с. 81-105.

Яйленко, В. П. 1979. Несколько ольвийских и березанских граффити (по материалам Одесского археологического музея). *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 159, с. 53-60.

Яйленко, В. П. 1980. Граффити Левки, Березани и Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 72-99.

Яйленко, В. П. 1982. Эпиграфические источники по колонизации, религиозной и культурной жизни Березанского поселения. В: Яйленко, В. П. *Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. По данным эпиграфических источников*. Москва: Наука, с. 258-309.

Яйленко, В. П. 1987. Несколько греческих граффити и «сарматская» надпись с Березани. В: Гиндин, Л. А. (ред.). *Античная балканистика*. Москва: Наука, с. 147-156.

Hupe, J. (Hrsg). 2006. *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit; Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Rahden; Westfalie: Leidorf. Internationale Archäologie, 94.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Genève: Librairie Droz S. A., 11, rue Massot, 1211.

Herda, A. 2006. *Der Apollon-Delphinios — Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*. Mainz-am-Rhein: Philipp von Zabern Verlag.

Jeffery, L. H. 1961. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC*. Oxford: At the Clarendon Press.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: von Zabern.

REFERENCES

Buiskikh, A. V. 2015. Yuzhnyi temenos Olvii Pontiiskoi (predvaritelnye itogi izucheniia). *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 6-21.

Buiskikh, A. V. 2017. Klazomenskii chernofigurnyi krater iz Borisfena. *Stratum plus*, 3, p. 155-179.

Vinogradov, Yu. G., Rusiaeva, A. S. 1980. Kult Apollona i kalendar v Olvii. *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 19-64.

Karasev, A. N. 1964. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 27-130.

Kopeikina, L. V. 1979. Razvitie chernofigurnogo stilia v klazomenskoi keramike (po materialam iz raskopok na o. Berezan). In: Gorbunova, K. S. (ed.). *Iz istorii Severnogo Prichernomoria v antichnuiu epokhu*. Leningrad: Avror, p. 7-25.

Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitektura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 2012. *Arkhitektura Olviiskogo poseleniia v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Simferopol; Kerch: b. i. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 11.

Lapin, V. V. 1961. Raskopki poseleniia na ostrove Berezan 1960 g. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 11, p. 43-52.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria (kriticheskii ocherk otechestvennykh teorii kolonizatsii)*. Kyiv: Naukova dumka.

Lapin, V. V. 1967. Raskopki drevnegrecheskogo poseleniia na ostrove Berezan. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965—1966 gg.*, I, p. 145-149.

Lapin, V. V. 1968. Issledovanie drevnegrecheskogo poseleniia na o. Berezan. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, II, p. 150-155.

Lapin, V. V. 1971. Reliia. In: Terenozhkin, O. I. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainiskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, II:

Skifo-sarmatska ta antychna arkheolohiia, ch. 3, ch. III, p. 4, p. 482-489.

Lapin, V. V. 1972. Doslidzhennia na o. Berezani v 1969 r. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, p. 157-160.

Lapin, V. V. 1975. *Otchet o raskopkakh drevnegrecheskogo poseleniia na o. Berezan v 1975 g.* NA IA NANU, 1975/114.

Lapin, V. V. 1978. *Berezan i problemy genezisa antichnoi severoprichernomorskoi tsivilizatsii*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 24, spr. 1.

Levi, E. I. 1964. Materialy olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 131-174.

Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.

Nazarov, V. V. 1997. V. V. Lapin yak doslidnyk antychnoi Berezani. *Arkheolohiia*, 4, p. 134-140.

Nazarov, V. V. 2001. Sviatilishche Afrodyty v Borisfene. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 154-165.

Nazarov, V. V. 2006. Kultovaia zhizn Berezani. In: Domanskii, Ya. V., Zuev, V. Yu., Ilina, Yu. I., Marchenko, K. K. *Materialy Berezanskoj (Nizhnebugskoi) antichnoi arheologicheskoi ekspeditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 1, p. 139-170.

Rusiaeva, A. S. 1984. Terrakoty s Berezanskogo poseleniia (iz raskopok V. V. Lapina). In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 129-147.

Rusiaeva, A. S. 1986. Milet — Didimy — Borisfen — Olviia. Problemy kolonizatsii Nizhnego Pobuzhia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 25-64.

Rusiaeva, A. S. 1987. Epigraficheskie pamiatniki. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Kultura naseleniia Olvii i ee okruzi v arkhaicheskoe vremia*. Kyiv: Naukova dumka, gl. 4, p. 1, p. 134-154.

Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoy Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.

Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv: Stilos.

Rusiaeva, A. S. 2006a. Sviatilishcha i ikh struktura. In: Zinko, V. N. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Simferopol: b. i., p. 16-31. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 2.

Rusiaeva, A. S. 2006b. Epigraficheskie pamiatniki. In: Zinko, V. N. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Simferopol: b. i., p. 117-136. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 2.

Rusiaeva, A. S. 2010. *Graffiti Olvii Pontiiskoi*. Simferopol: b. i. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 8.

Tolstoi, I. I. 1953. *Grecheskie graffiti drevnykh gorodov Severnogo Prichernomoria*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Tokhtasev, S. R. 2005. Graffiti. Pismo. Lapidarnye nadpisi. In: *Borisfen — Berezan. Nachalo antichnoi epokhi v Severnom Prichernomorie. K 120-letiyu arkheologicheskikh raskopok na ostrove Berezan*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 136-149.

Chistov, D. E. 2011. Novyi kompleks postroek obshchestvennogo naznacheniia na Berezanskom poselenii: traditsiia sakralnykh pirov v Severnom Prichernomorie? *Bosporskie chteniia*, XII: Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Vzaimovliianie kultur, p. 412-420.

Chistov, D. E. 2012a. Vvedenie. In: Chistov, D. E., Zuev, V. Yu., Ilina, Yu. I., Kasparov, A. K. *Materialy Berezanskoj (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2: Issledovaniia na ostrove Berezan v 2005—2009 gg., gl. II-B2, p. 4-7.

Chistov, D. E. 2012b. Antichnyi gorod na Berezani v konce VI — pervoi chetverti V v. do n. e. In: Chistov, D. E., Zuev, V. Yu., Ilina, Yu. I., Kasparov, A. K. *Materialy Berezanskoj (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2: Issledovaniia na ostrove Berezan v 2005—2009 gg., gl. II-B2, p. 81-105.

Yailenko, V. P. 1979. Neskolko olviiskikh i berezanskikh graffiti (po materialam Odesskogo arkheologicheskogo muzeia). *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 159, p. 53-60.

Yailenko, V. P. 1980. Graffiti Levki, Berezani i Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 72-99.

Yailenko, V. P. 1982. Epigraficheskie istochniki po kolonizatsii, religioznoi i kulturnoi zhizni Berezanskogo poseleniia. In: Yailenko, V. P. (ed.). *Grecheskaia kolonizatsiia VII—III vv. do n. e. Po dannym epigraficheskikh istochnikov*. Moskva: Nauka, p. 258-309.

Yailenko, V. P. 1987. Neskolko grecheskikh graffiti i «sarmatskaia» nadpis s Berezani. In: Gindin, L. A. (ed.). *Antichnaia balkanistika*. Moskva: Nauka, p. 147-156.

Hupe, J. (Hrsg). 2006. *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit; Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Rahden; Westfalie: Leidorf. Internationale Archäologie, 94.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Genève: Librairie Droz S. A., 11, rue Massot, 1211.

Herda, A. 2006. *Der Apollon-Delphinios — Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*. Mainz-am-Rhein: Philipp von Zabern Verlag.

Jeffery, L. H. 1961. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC*. Oxford: At the Clarendon Press.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: von Zabern.

A. S. Rusiaieva, H. O. Stanytsina

SACRAL GRAFFITI FROM EXCAVATIONS AT BORYSTHENES BY V. V. LAPIN

Regular archaeological research at the eastern coast of the modern Berezan Island (excavation area «O» — «Osnovnyi» («the main»)) in the 1960^s — 1980^s were headed by V. V. Lapin. They resulted in accumulation of numerous and various materials for the further study of history and culture of Borysthenes at all the stages of its life. For instance, 619 graffiti were recorded during the period of excavations. It should be emphasized that none of excavation areas at Berezan have not presented such a large number of graffiti. 203 graffiti were published already after V. V. Lapin died, and half of them are sacral ones. Only dedicative and marking graffiti are briefly discussed in this paper. In addition, disputable opinions of V. V. Lapin about certain inscriptions and graphic symbols on ostraca

are also elucidated, which he interpreted as relics of the surviving writing language leading its roots in the Crete-Mycenaean epoch.

The scholars never even mentioned graffiti from his excavations in the context of corresponding cultic structures. Considering this fact, attention is paid primarily to the early dedications to Apollo Ietros and Delphinios evidencing this god's sanctuary in the 6th century BC. As it is known, the most significant structure discovered by V. V. Lapin is undoubtedly an original 5th century BC temple with apses. Nevertheless, various interpretations of this structure occurred in recent literature out of the context of corresponding sources. However, different variants of sacral graffiti with Achilles' name dated by this period obtain an exclusive significance in this aspect. They are synchronous dedications to Achilles, as well as numerous cultic findings, which can confirm first of all its cultic significance and possible relation to this divinized hero. Other gods with close soteric functions related to the sea, namely, Aphrodite and Dioscuri, were apparently worshipped together with him or near him. In general, the authors show the perspectiveness of not only the further scientifically grounded and objective study of the whole collection of inscriptions in the context of building remains of sanctuaries and a temple with apses, but also the monographic publication of all the materials excavated by V. V. Lapin at the eastern coast of the Berezan Island.

Keywords: Borysthenes, Berezan, graffiti, cults of gods, Apollo Ietros and Delphinios, Achilles, Aphrodite, sanctuaries, temple with apses.

Одержано 05.10.2017

РУСЯЄВА Анна Станіславівна, доктор історичних наук, професор, *annatar@3g.ua*.

RUSIAIEVA Anna Stanislavivna, DSc, Professor, *annatar@3g.ua*.

СТАНИЦІНА Галина Олександрівна, провідний архівіст Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *galina.stanitsin@gmail.com*.

STANYTSINA Halyna Oleksandrivna, Leading Archivist of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *galina.stanitsin@gmail.com*.